Isaqov Ilyosjon Islomjon o‘g‘li, Falsafa va dinshunoslik kafedrasi stajyor o‘qituvchisi, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, Qo‘qon davlat universiteti, Qo‘qon shahar, O‘zbekiston.

Исаков Ильёсжон Исломжон угли — стажёр-преподаватель кафедры философии и религиоведения, доктор философии (PhD) по философским наукам, Кокандский государственный университет, г. Коканд, Республика Узбекистан.

Isaqov Ilyosjon Islomjon o‘g‘li — Trainee Lecturer at the Department of Philosophy and Religious Studies, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy, Kokand State University, Kokand, Republic of Uzbekistan.

YETIM VA OTA-ONA QARAMOG‘IDAN MAHRUM BO‘LGAN BOLALARNI OILAGA MOSLASHTIRISHNING HUQUQIY VA IJTIMOIY AHAMIYATI

ПРАВОВОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ АДАПТАЦИИ В СЕМЬЕ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

LEGAL AND SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE FAMILY ADAPTATION OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

Annotatsiya. Maqolada yetim va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni oilaga joylashtirish va yangi oila muhitiga moslashtirishning huquqiy hamda ijtimoiy ahamiyati tahlil qilinadi. Muammoning dolzarbligi muassasaviy tarbiyadan oilaviy shakllarga o‘tish jarayonida bolalarning moslashuvi va joylashtirishning barqarorligini ta’minlash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli yondashuv va ijtimoiy-falsafiy talqin usullaridan foydalanildi. Natijada oilaviy joylashtirish shakllarining huquqiy tavsifi berilib, bolaning oilaga moslashuv bosqichlari va ularni qo‘llab-quvvatlash choralari tizimlashtirildi. Qonunchilik va amaliyotni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Аннотация. В статье анализируется правовое и социальное значение устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в семьи и их адаптации к новой семейной среде. Актуальность обусловлена необходимостью обеспечить адаптацию детей и устойчивость семейного устройства при переходе от институционального воспитания к семейным формам. Использованы сравнительно-правовой анализ, системный подход и социально-философская интерпретация. Дана правовая характеристика форм семейного устройства, систематизированы этапы адаптации ребёнка в семье и меры её поддержки. Разработаны предложения по совершенствованию законодательства и практики.

Abstract. The article analyzes the legal and social significance of placing orphans and children deprived of parental care in families and supporting their adaptation to a new family environment. The relevance of the study stems from the need to ensure children's adaptation and the stability of placements during the transition from institutional to family-based care. Comparative legal analysis, a systems approach and socio-philosophical interpretation were applied. The legal features of family placement forms are described, and the stages of a child's adaptation in the family and the corresponding support measures are systematized. Proposals for improving legislation and practice are developed.

Kalit so‘zlar: oilaga joylashtirish, moslashuv, farzandlikka olish, vasiylik, homiylik, patronat, bola manfaatlarining ustuvorligi, ijtimoiy hamrohlik, deinstitutsionalizatsiya.

Ключевые слова: семейное устройство, адаптация, усыновление, опека, попечительство, патронат, приоритет интересов ребёнка, социальное сопровождение, де институционализация.

Keywords: family placement, adaptation, adoption, guardianship, trusteeship, foster care, best interests of the child, social support, deinstitutionalization.

KIRISH

Bola uchun eng tabiiy va maqbul rivojlanish muhiti oiladir. Shu sababli yetim va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarga nisbatan zamonaviy ijtimoiy siyosatning asosiy yo‘nalishi ularni muassasalarda tarbiyalashdan oilaviy tarbiya shakllariga o‘tkazishdan iborat. Biroq bolani oilaga joylashtirishning o‘zi yetarli emas: uning yangi oila muhitiga moslashuvi, oila a’zolari bilan hissiy rishta o‘rnatishi va joylashtirishning barqaror bo‘lishi alohida e’tibor talab qiladi.

BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyasida oila muhitidan mahrum bo‘lgan bolaga muqobil g‘amxo‘rlik tanlashda tarbiyaning uzluksizligi hamda bolaning etnik, diniy, madaniy va til xususiyatlari hisobga olinishi belgilangan [3]. BMTning Bolalarni muqobil parvarish qilish bo‘yicha yo‘riqnomasida esa oilaviy shakllarning ustuvorligi va joylashtirishdan keyingi qo‘llab-quvvatlashning zarurligi alohida ta’kidlangan [4].

O‘zbekistonda bu sohadagi munosabatlar Oila kodeksi, “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi hamda “Vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi qonunlar va ularga muvofiq qabul qilingan hukumat qarorlari bilan tartibga solinadi [2; 5; 6; 7]. Xususan, “Vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi Qonunda bolalarni oilada tarbiyalash shaklining ustuvorligini ta’minlash vasiylik va homiylik sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan [7]. Shunga qaramay, bolaning oilaga moslashuv jarayonini huquqiy va ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari hali yetarlicha takomillashmagan.

Tadqiqotning maqsadi yetim va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni oilaga moslashtirishning huquqiy va ijtimoiy ahamiyatini ochib berish hamda bu jarayonni takomillashtirish yo‘llarini asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: oilaviy joylashtirish shakllarining huquqiy asoslarini tahlil qilish; bolaning oilaga moslashuvi bosqichlari va omillarini aniqlash; moslashtirishning ijtimoiy ahamiyatini baholash; qonunchilik va amaliyotni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Bolani oilaga joylashtirish masalasining huquqiy asoslari xalqaro hujjatlarda mustahkamlangan. Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyilini barcha qarorlarning asosi sifatida belgilaydi [3], BMT yo‘riqnomasi esa muqobil g‘amxo‘rlikning zarurlik va muvofiqlik tamoyillarini ishlab chiqqan [4]. Milliy qonunchilikda Oila kodeksining ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni joylashtirish shakllariga bag’ishlangan bo‘limi farzandlikka olish, vasiylik va homiylik hamda boshqa oilaviy shakllarning huquqiy rejimini belgilaydi [5].

Bolaning yangi oilaga moslashuvi psixologiya va ijtimoiy fanlarda keng o‘rganilgan. J.Boulbining bog‘lanish nazariyasi bolaning barqaror kattalar bilan hissiy rishtaga ehtiyojini asoslab, oilaviy tarbiyaning ustunligini nazariy jihatdan tushuntirgan [8]. M.Dozier va hammualliflari patronat oilaga joylashtirilgan go‘daklarda tarbiyachining hissiy holati bola bog’lanishining xususiyatlariga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatgan [9]. D.Brodzinskiy va hammualliflari farzandlikka olingan bolaning o‘zligini izlashi butun umr davom etadigan jarayon ekanini asoslagan [10].

M.Van Ayzendoorn va F.Yuffer meta-tahlil asosida farzandlikka olish bola uchun samarali “aralashuv” ekanini, oilaga joylashtirilgan bolalar jismoniy, kognitiv va emotsional rivojlanishda sezilarli darajada tengdoshlariga yetib olishini ko‘rsatgan [11]. J.Palasios va D.Brodzinskiy esa farzandlikka olish bo‘yicha tadqiqotlarni umumlashtirib, moslashuv natijalari bolaning joylashtirishgacha bo‘lgan tajribasi, joylashtirish yoshi va oilaga ko‘rsatilayotgan yordamga bog‘liq ekanini qayd etgan [12]. Buxarest erta aralashuv loyihasi natijalari ham bolani imkon qadar erta oilaga joylashtirish muhimligini tasdiqlagan [13].

Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan oila shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv makoni hisoblanadi [14], A.Xonnetning tan olish nazariyasiga ko‘ra esa muhabbat va hissiy qo‘llab-quvvatlash shaxs shakllanishining birinchi sharti bo‘lib, u avvalo oilada ta’minlanadi [15]. O‘zbek tadqiqotchilarining ishlarida

mavzu asosan ijtimoiy himoya tizimining institutsional jihatlari nuqtai nazaridan yoritilgan [16; 17], bolaning oilaga moslashuvini huquqiy va ijtimoiy jihatdan yaxlit tahlil qilish esa hali yetarlicha amalga oshirilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganishda qiyosiy-huquqiy va formal-yuridik tahlil usullaridan foydalanildi. Oilaviy joylashtirish shakllari va ularning xususiyatlarini tizimlashtirishda tizimli-strukturaviy yondashuv, bolaning moslashuv jarayonini o‘rganishda bosqichma-bosqich tahlil qo‘llanildi. Xorijiy empirik tadqiqotlar natijalari umumlashtirish usuli orqali tahlil qilinib, ijtimoiy-falsafiy talqin asosida milliy sharoitga tatbiq etildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oilaviy joylashtirish shakllarining huquqiy tavsifi. Amaldagi qonunchilikka ko‘ra, ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar farzandlikka olish, vasiylik yoki homiylik, patronat oilaga berish, oilaviy bolalar uyiga joylashtirish orqali oilaga qaytarilishi mumkin. Vasiylik 14 yoshga to‘lmagan, homiylik esa 14 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan bolalarga nisbatan belgilanadi [7]. Qonunchilikda bolaning qarindoshlari, shuningdek aka-uka va opa-singillarni ularning qarindoshlik aloqalarini uzmasdan vasiylikka oluvchi shaxslar vasiy yoki homiy etib tayinlanishda imtiyozli huquqqa ega ekani belgilangan [7]. Bu qoida bolaning oilaviy va qarindoshlik rishtalarini saqlab qolish orqali moslashuvni yengillashtiradi. Asosiy shakllarning qiyosiy tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni oilaga joylashtirish shakllarining qiyosiy tavsifi (muallif ishlanmasi)

Shakl	Huquqiy xususiyati	Bola uchun ahamiyati	Moslashuvdagi asosiy xavf
Farzandlikka olish	Sud qarori asosida; bola va farzandlikka oluvchi o‘rtasida ota-ona va farzand	To’liq oila a’zosi maqomi, eng yuqori barqarorlik	Kelib chiqishi haqidagi savollar, identiklik inqirozi

Shakl	Huquqiy xususiyati	Bola uchun ahamiyati	Moslashuvdagi asosiy xavf
	huquqiy munosabatlari vujudga keladi		
Vasiylik (14 yoshgacha)	Vakolatli organ qarori asosida; vasiy bolaning qonuniy vakili	Oila muhiti, ko‘pincha qarindoshlar orasida	Moddiy qiyinchiliklar, yordamning yetishmasligi
Homiylik (14–18 yosh)	Vakolatli organ qarori asosida; homiy bolaga huquqlarini amalga oshirishda ko’maklashadi	O‘smirlik davrida barqaror kattalar ko‘magi	O‘smirlik inqirozi, mustaqillikka intilish bilan ziddiyat
Patronat oila	Shartnoma asosida; tarbiyachiga haq to’lanadi	Tezkor oilaviy joylashtirish, individual e’tibor	Vaqtinchalik xususiyat, qayta ajralish xavfi
Oilaviy bolalar uyi	Bir necha bolani oila sharoitida tarbiyalash; davlat tomonidan ta’minlanadi	Aka-uka, opa-singillarni birga saqlash imkoniyati	Katta guruh sababli individual e’tiborning kamayishi

Jadvaldan ko‘rinadiki, har bir shakl o‘ziga xos huquqiy rejimga ega va bolaning moslashuviga turlicha ta’sir ko’rsatadi. Shu bois shaklni tanlashda bolaning yoshi, joylashtirishgacha bo‘lgan tajribasi, qarindoshlik aloqalari va uning o‘z fikri hisobga olinishi zarur. Bola manfaatlarining ustuvorligi tamoyili [3] aynan shu tanlovda amaliy ifodasini topadi.

Bolaning oilaga moslashuv bosqichlari. Tadqiqotlar tahlili asosida bolaning yangi oilaga moslashuvi odatda to‘rt bosqichdan o‘tishi aniqlandi [9; 11; 12]. Har bir bosqichda bola va oila turli qiyinchiliklarga duch keladi, shuning uchun ularga ko‘rsatiladigan yordam ham bosqichga mos bo‘lishi lozim (2-jadval).

2-jadval. Bolaning oilaga moslashuv bosqichlari va qo‘llab-quvvatlash choralari (muallif ishlanmasi)

Bosqich	Bola va oiladagi holat	Qo‘llab-quvvatlash choralari
1. Tayyorgarlik	Nomzod oilada kutish va xavotir; bolada noaniqlik	Nomzod ota-onalarni o‘qitish, bolani oila bilan bosqichma-bosqich tanishtirish
2. Dastlabki moslashuv (“asal oyi”)	Bola o‘zini namunali tutadi, oila ko‘tarinki kayfiyatda	Ijtimoiy xodimning muntazam tashriflari, real kutishlarni shakllantirish
3. Inqiroz	Bola chegaralarni sinaydi, eski xulq namunalari qaytadi; oilada charchoq va umidsizlik	Psixologik maslahat, ota-onalar qo‘llab-quvvatlash guruhlari, vaqtinchalik dam olish xizmati
4. Barqarorlashuv	Hissiy rishta mustahkamlanadi, bola o‘zini oila a’zosi deb his qiladi	Kerak bo‘lganda maslahat, ta’lim va sog‘liqni saqlash xizmatlariga yo‘naltirish

Inqiroz bosqichi eng xavfli davr hisoblanadi: aynan shu bosqichda oila yetarli yordam olmasa, bola muassasaga qaytarilishi mumkin. Bunday “ikkilamchi yetimlik” bola uchun birinchi ajralishdan ham og‘irroq ruhiy jarohat bo‘lib, uning kattalarga bo‘lgan ishonchini chuqur yemiradi. Shu sababli joylashtirishdan keyingi ijtimoiy hamrohlik moslashtirishning hal qiluvchi huquqiy va ijtimoiy kafolati bo‘lishi kerak.

Moslashtirishning huquqiy ahamiyati. Huquqiy nuqtai nazardan bolani oilaga moslashtirish uning Konstitutsiya va xalqaro hujjatlarda kafolatlangan oilada yashash va tarbiyalanish huquqini amalda ro‘yobga chiqarishdir [1; 3]. Moslashuvni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining qonunchilikda aniq belgilanishi joylashtirishning barqarorligini ta’minlaydi, vasiy, homiy va patronat tarbiyachining huquq va majburiyatlarini aniqlashtiradi, bolaning shikoyat qilish va o‘z fikrini bildirish huquqini kafolatlaydi. Qonunchilikka ko‘ra, bola vasiy yoki homiyning harakati yoxud harakatsizligi ustidan “Inson”

ijtimoiy xizmatlar markaziga yoki sudga shikoyat qilish huquqiga ega [7]. Bu qoida bolani moslashuv jarayonining faol subyekti sifatida tan oladi.

Moslashtirishning ijtimoiy ahamiyati. Ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli moslashuv bir necha darajada samara beradi. Bola darajasida u hissiy xavfsizlik, barqaror identiklik va to‘laqonli ijtimoiylashuvni ta’minlaydi [8; 10]. Oila darajasida u oilaning tarbiyaviy salohiyatini kuchaytiradi va joylashtirishdan voz kechish holatlarining oldini oladi. Jamiyat darajasida esa muassasaviy tarbiya xarajatlarini kamaytiradi, ijtimoiy qaramlik va huquqbuzarlik xavfini pasaytiradi hamda jamiyatda mehr-oqibat va ijtimoiy mas’uliyat madaniyatini mustahkamlaydi. O‘zbek xalqining yetimparvarlik an’analari va mahalla instituti bu jarayon uchun mustahkam ma’naviy zamin yaratadi.

Institutsional qo‘llab-quvvatlash. So‘nggi yillarda vasiylik va homiylik bo‘yicha vakolatlarning tuman va shahar "Inson" ijtimoiy xizmatlar markazlariga o‘tkazilishi [6; 7] oilaviy joylashtirish va keyingi hamrohlikni yagona tizim doirasida tashkil etish imkonini berdi. Biroq bu imkoniyatdan to‘liq foydalanish uchun ijtimoiy xodimlarning moslashuv bosqichlari bo‘yicha malakasini oshirish, nomzod oilalarni tayyorlash dasturlarini standartlashtirish va joylashtirishdan keyingi monitoringni muntazam yo‘lga qo‘yish talab etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yetim va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni oilaga moslashtirish bolaning oilada yashash huquqini amalda ro‘yobga chiqaruvchi huquqiy mexanizm va uning to‘laqonli shaxs sifatida shakllanishini ta’minlovchi ijtimoiy jarayondir. Oilaviy joylashtirishning muvaffaqiyati faqat joylashtirish shaklini to‘g‘ri tanlashga emas, balki moslashuvning barcha bosqichlarida bola va oilaga ko‘rsatiladigan tizimli yordamga bog‘liq. Tadqiqot natijalariga ko‘ra quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Qonunchilikda joylashtirishdan keyingi majburiy ijtimoiy hamrohlikning muddati, shakllari va mas’ul organlarini aniq belgilash.

2. Farzandlikka oluvchi, vasiy, homiy va patronat tarbiyachi bo‘lishni istovchi shaxslar uchun yagona tayyorgarlik dasturini joriy etish va uni bosqichma-bosqich majburiy qilish.
3. Moslashuvning inqiroz bosqichida oilalarga psixologik maslahat, qo‘llab-quvvatlash guruhlari va vaqtinchalik dam olish xizmatlarini ko‘rsatish tizimini yaratish.
4. Bolani muassasaga qaytarish holatlarini alohida hisobga olish, ularning sabablarini tahlil qilish va oldini olish choralarini ishlab chiqish.
5. Aka-uka va opa-singillarni bitta oilaga joylashtirish hamda bolaning qarindoshlari bilan aloqasini saqlashni ustuvor talab sifatida mustahkamlash.
6. Mahalla va fuqarolik jamiyati institutlarini oilaviy joylashtirishni targ‘ib qilish va oilalarni jamoaviy qo‘llab-quvvatlashga faol jalb etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2008-yil 7-yanvar, O‘RQ-139.
3. Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya. BMT Bosh Assambleyasining 44/25-sonli rezolyutsiyasi. – Nyu-York, 1989.
4. Guidelines for the Alternative Care of Children. UN General Assembly Resolution A/RES/64/142. – New York, 2009.
5. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. 1998-yil 30-aprel. – Toshkent: Adolat, 2023.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 22-sentabrdagi 269-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi nizom.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi Qonuni. 2014-yil 2-yanvar, O’RQ-364 (keyingi o‘zgartish va qo‘shimchalar bilan). – https://lex.uz/docs/-2307826.

8. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. – London: Hogarth Press, 1969.
9. Dozier M., Stovall K.C., Albus K.E., Bates B. Attachment for infants in foster care: the role of caregiver state of mind // Child Development. – 2001. – Vol. 72, No. 5. – P. 1467–1477.
10. Brodzinsky D.M., Schechter M.D., Henig R.M. Being Adopted: The Lifelong Search for Self. – New York: Doubleday, 1992.
11. van IJzendoorn M.H., Juffer F. The Emanuel Miller Memorial Lecture 2006: Adoption as intervention. Meta-analytic evidence for massive catch-up and plasticity in physical, socio-emotional, and cognitive development // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 2006. – Vol. 47, No. 12. – P. 1228–1245.
12. Palacios J., Brodzinsky D. Review: Adoption research: Trends, topics, outcomes // International Journal of Behavioral Development. – 2010. – Vol. 34, No. 3. – P. 270–284.
13. Nelson C.A., Fox N.A., Zeanah C.H. Romania's Abandoned Children: Deprivation, Brain Development, and the Struggle for Recovery. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.
14. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. – New York: Doubleday, 1966.
15. Honneth A. The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts. – Cambridge: Polity Press, 1995.
16. Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar ijtimoiy himoyasi instituti // Zenodo. – 2024. – DOI: 10.5281/zenodo.11408078.
17. Yetim va ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarni ijtimoiy himoyalash tizimining institutsional asoslari. – 2022. – ResearchGate.